

УДК 930.1

Потапенко Я. О.

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ВИМІРІВ ЛЮДСЬКОЇ ТІЛЕСНОСТІ В КОНТЕКСТІ «КУЛЬТУРОЛОГІЗАЦІЇ» ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглянуто процес «культурологізації» історичної науки на сучасному етапі її розвитку і з'ясовано роль та значення соматичної проблематики у цьому процесі. Особливу увагу приділено візуальним аспектам людської тілесності.

Ключові слова: тілесність, культурологія, історична наука, візуальні дослідження, постмодернізм.

У ситуації становлення постнекласичної парадигми в сучасній історіографії на тлі глибокої епістемологічної кризи постмодерністських і постструктуралістських концепцій та методологій, котрі виявили у край низький ступінь ефективності в царині історичної науки, дедалі виразніше усвідомлюється потреба пошуку нових гносеологічних альтернатив до традиційних форм і моделей пізнання й осмислення минулого. Історіографія як одна з фундаментальних форм соціогуманітарного знання переживає сьогодні період доволі значних трансформацій, як на загальнотеоретичному, так і на практично-прикладному рівнях.

Усе частіше лунають голоси про потребу інтенсивного запровадження культурологічного дискурсу до сфери історіографії, про необхідність реалізації проекту «нової культурно-інтелектуальної історії» та поглибленого аналізу дискурсивних практик і наративних моделей істориків, про пріоритетність вивчення когнітивного та рефлексивного аспектів минулого, про нове «возз'єднання» історії з літературою в артикулюванні концепту «історіописання», про важливість підходу до історії саме як до історії розуміння минулого [17]. Французький дослідник Р. Шарт'є ще у праці 1982 р. за назвою «Інтелектуальна чи соціокультурна історія?» говорив про те, що ці два напрями, по суті, цілковито поєднуються під потужним впливом критичного літературознавства, культурної антропології та ідей «лінгвістичного повороту» [1].

Подібними міркуваннями й зумовлена *актуальність* обраної для дослідження теми, а та-

кож його *мета* – виявити й осмислити процес «культурологізації» історичної науки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. і з'ясувати місце, роль і значення соматичної проблематики в цьому процесі.

Задекларована тема ще не була предметом спеціального наукового осмислення, хоча окремі її аспекти розглядалися у працях І. Колесник, Л. Рєпіної, Г. Зверєвої, Д. Міхеля, А. Юрєвіча, Т. Попової, О. Івашиної, І. Биховської, Ф. Саразіна та інших авторів.

Говорячи про потребу «культурологізації» інтелектуальної історії, збагнути яку неможливо без вивчення культурного background'у (соціокультурного контексту епохи), українська дослідниця І. Колесник ідеалом сучасної науковості називає полідисциплінарність, котра уможливує інтелектуальну гнучкість і відкритість до нового [12, с. 37–39]. Фахівець у галузі культурології О. Івашина акцентує увагу на тому, що витоки цієї «неминуче інтегративної» дисципліни – саме у полідисциплінарності, здатності використовувати здобутки всіх гуманітарних наук, котрі сьогодні виходять за свої межі (саме на перетині цих практик і проблемних полів і формується культурологія). Вчений переконаний, що «нечіткість і відкритість міждисциплінарних меж» є обов'язковою умовою існування будь-якого різновиду гуманітарного знання. Головне завдання культурології в такій перспективі полягає в тому, щоб «гуманізувати в край спеціалізовані науки, тобто повернути їх до цілісного носія пізнання» [10, с. 16–18].

Глибока криза останніх «великих метанаративів» Заходу – марксизму та структуралізму, – а також культурно-світоглядна революція 1968 р. суттєво вплинули на структуру й тематику історичних досліджень, викликали появу т. зв. нової історії в середовищі представників школи «Анналів». До наукового дискурсу було запроваджено нові теми, запозичені зі сфери культурної антропології: тілесність, манера поведінки за столом, статеве життя, повсякденні «ритуали» та «суб'єктивні» характеристики людської екзистенції [4, с. 165] (на противагу традиційній для цієї школи зосередженості на соціально-економічних структурах та макроекономічних детермінативах періодів «довгої тривалості»). Інтерес до соматичної проблематики також стимулювався «тілоцентричною» спрямованістю (на думку Г. Тульчінського) постмодернізму, концептуальним переходом «від Слова до Тіла» (за М. Золотоносовим). Попри те, що постмодернізм «роздратований» тілом, прагне семантично «розправитися» з ним (тіло зникає під навалом слів, як стверджує О. Гомілко) [6, с. 119], більшість дослідників приєднується до тези: тілесність стає домінантою справжності того, що відбувається, порядком від «симулякриваних пустот» [18, с. 47].

Гносеологічна «девальвація» парадигми постмодернізму з її гіпертрофованим «текстоцентризмом» та нав'язливим «лінгводетермінізмом» не зменшила, а навпаки, посилила зацікавленість тілесною тематикою, адже в контексті загостреного відчуття втрати Реального («пустелі реальності») саме тіло людини, її плоть здатна відчувати біль і насолоду як найочевидніші критерії «життєвої сили», здобуває статус найвищого мірила справжності та найефективнішого інструменту пізнання (стаючи, до того ж, ще й найбажанішим його об'єктом).

Після публікації в 1987 р. представниками французької школи «нової історії» фундаментального п'ятитомника «Історія приватного життя» сформувалася традиція вивчення історії європейської цивілізації крізь призму ставлення в кожну окрему епоху до тіла та відчуттів тіла (традиція, до сьогодні поширена в історії повсякденності). Коли змінюються пропорції чуттів, змінюються і люди, – стверджував М. Мак-Люен, засновник досліджень медій, для якого історія змін людського сприйняття була ключовим чинником історико-цивілізаційного процесу (сприйняття закорінене в тілесній природі людини – теза, котру М. Мак-Люен поділяв з М. Мерло-Понті та Ф. Ніцше) [15, с. 342].

З іншого боку, досить переконливо видається й думка Е. Голла про тілесну зумовленість матеріально-технічного виміру цивілізації: «Всі матеріальні речі, зроблені людиною, можна

трактувати як розширення того, що колись вона робила своїм тілом або деякими його частинами» [15, с. 18]. Для автора «Розуміння медій» технології, особливо електронно-комунікаційні, є тільки розширенням центральної нервової системи назовні.

Концептуальне культурологічне осмислення тілесності досить активно інфільтрується й до сфери історичної науки, в середовищі якої «історія тіла» від середини 1990-х рр. постала як окремих дослідницький напрям, котрий інтенсивно й динамічно розвивається на засадах міждисциплінарності поряд із «гендерною історією», постколоніальними студіями, «візуальною історією», «історією пам'яті» та «історією довкілля». В царині сучасної історіографії утвердилося сприйняття тіла людини як тотально заангажованого у реалізацію складних соціокультурних, комунікативних і когнітивних функцій феномена, котрий є важливим чинником історичного процесу та соціального буття. Тілесні функції невіддільні від соціального, оскільки тіло завжди включене в перебіг найрізноманітніших просторово-часових, комунікативних, перцептивних, пізнавальних, психоментальних процесів. У цьому контексті слід зазначити, що в добу «комунікаційного хаосу в нелінійній системі світу», коли парадигма контролю втратила свою цінність, на думку С. Квіта, суспільство з боку медій має розглядатися як «живий організм», який еволюціонує й адаптується до середовища, що також перманентно змінюється [11, с. 187].

Як зазначав М. Дженнер у праці 1999 р., «тіло» стало новим структурним принципом англо-американської інтелектуальної діяльності. Р. Портер три роки потому стверджував, що «історія тіла стала історіографічною справою дня» і має «яскраве майбутнє як цілісна і міждисциплінарна сфера досліджень» [16, с. 289, 309].

У 2003 р. визнаний авторитет сучасної історіографії Ж. Ле Гофф у співавторстві з Н. Трюном видав книгу «Історія тіла в середні віки», написану в історико-культурологічному ключі з виразним акцентом саме на культурологічній тематіці, сюжетах та методології. Спалах інтересу до тіла в гуманітарних науках у ХХ ст. автори пов'язують з відродженням спорту й «сексуальною революцією» і висловлюють переконання в тому, що «в тіла є своя власна історія як частина історії глобальної», адже «тіло конструює історію не меншою мірою, аніж економічні й соціальні структури, ментальні уявлення» [14, с. 13, 27].

Для Н. Еліаса, котрий зумів розробити базові ідеї «соціогенезу» та «психогенезу», «процес цивілізації» проходив через тіло людини, яке одночасно виступало і суб'єктом, і об'єктом цього

процесу. Винайдення урни, носової хустинки або виделки засвідчували, що «техніки тіла» були піддані соціальній кодифікації та формалізації норм поведінки, котрі визначали загальний консенсус щодо питання, які жести можна вважати пристойними (прийнятними), а які – не можна жодним чином (саме жести згодом моделювали чуттєвість) [14, с. 19].

Дослідження «структур повсякденності», побуту і дозвілля «мовчазної більшості», звичайних людей, не залучених ані до творення «високої» культури, ані до важливих політичних процесів, дедалі активніше розробляється як істориками (представниками «мікроісторії», «нвої культурної історії» чи «історії знизу»), так і культурологами. Осмислення культурно-історичної специфіки сфери повсякденності неможливе повною мірою без аналітики тілесної проблематики, котра тісно пов'язана з повсякденним буттям соціуму: хвороби та способи їх лікування, сексуальна поведінка і прояви девіантності, способи включення індивідуальних тіл до «тіла соціального» в «ритуалах пам'яті» та масових публічних практиках і церемоніях тощо.

З іншого боку, історія повсякдення, як і культурологічні студії, перебувають у активній взаємодії з «візуальними дослідженнями», що їх пов'язують з т. зв. «візуальним поворотом», котрий прийшов на зміну «лінгвістичному повороту». Новий напрям став реакцією на підвищення інтересу до вивчення повсякденності й візуальної культури як фрагмента повсякденних практик. Візуальне вже не сприймалося як вторинний і малозначущий вимір культури, навпаки, визнавалося базовим модусом існування культури й соціуму, загальним принципом їх структурування в добу капіталізму [3]. Візуальні дослідження вийшли далеко за межі естетики чи мистецтвознавства і постають сьогодні в тісному міждисциплінарному співробітництві з дискурс-аналізом, антропологією, соціологією, історією – своєрідною «соціальною теорією візуальності». За словами А. Усманової, для візуальних досліджень інтерпретація візуального тексту настільки ж важлива, як і значення «екстратекстуальних» параметрів його виробництва та функціонування – історичних, соціальних, економічних тощо. Візуальна культура, на думку дослідниці, мала величезний вплив і на соціальне життя, адже людська ідентичність формується у «візуальному полі», яке її оточує (образи стимулюють волю і бажання, за В. Беньяміном) [19]. Концептуальні поняття суспільно-політичного дискурсу оволодівають людською свідомістю тією мірою, якою вони підсилені візуально – через символи, образи, емблеми тощо. В цьому розрізі завданням «візуальної історії» є аналіз образів як соціаль-

них об'єктів, гендерних, статусних і політичних маркерів, активних «співучасників» соціокультурного процесу. Візуальний досвід індивіда формується економічними умовами його існування, політичними та соціальними стосунками, місцем у владній ієрархії соціуму [19].

Саме тому як для культурології, так і для історіографії однаковою мірою важливим (навіть необхідним) стає використання кращих напрацювань «візуальної історії». Ця важливість обґрунтовується тим, що поширені й офіційно толеровані в культурі образи тіла справляли значний вплив на способи самоуявлення й тілесної саморепрезентації живих людей, стиль життя чи манеру поведінки.

Візуальні образи дуже часто пов'язані з тілесністю. У сфері постколоніальних студій (що їх можна кваліфікувати як комплексний трансдисциплінарний історико-культурологічний напрям) особлива увага приділяється вивченню тілесних образів як «показників цивілізованості», ідеологічно модельованих і політично детермінованих «імперського» тіла та тіла «тубільного». Річард Сеннетт, осмислюючи концептуальні естетичні паралелі між містами (реальними й уявно-ідеальними) й тілами від античності до сьогодення, доходить висновку, що іноді місто детермінувало «репрезентативно-публічний» образ тіла, будучи середовищем його функціонування, – а іноді спостерігалися впливи протилежного характеру. Якщо життєвий простір античного міста був «людиновимірний», співмірний і узгоджений з тілесністю людини у символічному, соціокультурному й естетичному сенсах, то в атмосфері міста сучасного, спроектованого за «науковими зразками тіла», людина відчувається відчуженою, упокореною і змаргіналізованою [2].

До царини історичної науки все активніше залучається аналіз візуальних матеріалів, здійснюваний поза межами мистецтвознавства, котре традиційно позиціонується як «аісторичне». Френсіс Гаскелл у праці 1993 р. «Історія та її образи: мистецтво та інтерпретація минулого» констатував дедалі глибше усвідомлення істориками необхідності якнайширшого використання візуального матеріалу («неминучість візуального»). На думку дослідника, історики в цій сфері мають акцентувати увагу на специфіці процесу створення і споживання мистецьких цінностей або артефактів «народної культури» як соціальної, економічної та політичної діяльності [5, с. 262]. До авторів, котрі працюють у вказаному напрямі, слід, насамперед, віднести Дж. Елкінса, М. Голі, В. Стойчича, Дж. Баррела, М. Баксандаля, Д. Фридберга та Дж. Монтіаса.

Іншою важливою проблемою, котра традиційно розробляється в культурно-антропологіч-

них студіях, але порівняно недавно стала й об'єктом пильної уваги істориків, є проблема тіла людини як знаково-комунікативної системи, «джерела» символів і метафор, активно експлуатованих у політичній, соціальній, релігійній, етнопонаціональній сферах. Напрацювання в галузях семіотики, лінгвістики, психології, політології, історії концептів ефективно застосовуються з метою поглибленого осмислення ролі соматичних чинників у процесі культуро- та соціогенезу.

Використання соматичної фразеології в мовленні, на думку Л. Фадєєвої, свідчить про те, що в ході історичного розвитку людина навчилася абстрагуватися від власного тіла як основного інструменту пізнання (фразеологізми відсилають не до тіла конкретного індивіда, а до тіла символічного, яке в різних контекстах репрезентується по-різному) [20, с. 134]. Російські вчені Д. Гудков та М. Ковшова, доводячи універсальність соматичного коду і його центральне положення в культурі в цілому й семіотичній системі зокрема, пишуть: «Саме людське тіло визначає параметри первинного виміру простору і, відповідно, часу й базові архетипічні опозиції “далеко–близько”, “свій–чужий” та ін. Тіло у своїй сукупності, як і окремі його частини, можуть розглядатися як первинна основа концептуалізації світу (як зовнішнього для людини, так і внутрішнього). Рефлексія над власним тілом, його кордонами і будовою стає джерелом як сприйняття та опису простору..., так і універсальних метафор, котрі давно забулися в якості тропів (ніс корабля, атака в лоб, вушко замка тощо)» [7, с. 72].

Американський дослідник Г. Гумбрехт стверджує пріоритет «культури присутності» перед «культурою значення» і те, що історико-культурне дослідження має створювати ефект тілесно-тактильного дотику до «поверхні» часу (соціальної, культурної, повсякденної). В культурі присутності панівним самовизначенням є тіло, котре мислиться як частина космосу або божественного творіння (і для підтримання рівноваги у відносинах з космосом людина мусить включати себе, тобто своє тіло, в його ритми) [9, с. 144–146].

Сучасну історичну науку неможливо уявити поза впливами ідей та концепцій М. Фуко, для якого сутність історичного процесу зводиться до проблеми тотальної всеохопності і всеприсутності влади, спротив якій є, по суті, марною справою. Природу влади, як вважав автор «Історії сексуальності», можна зрозуміти лише в контексті історично визначених «тілесних практик». Аналізуючи різновиди «тілесних практик», детермінованих і легітимізованих владою, М. Фуко дійшов висновку: поява європейської «індиві-

дуальності» стала результатом застосування технологій нагляду, муштри, навчання, медикалізації, психіатризації, сконцентрованих на людському тілі від XVII ст. [13, с. 273].

Серед найскладніших концептуальних проблем сучасної культурології та інтелектуальної історії однією з найбільш контроверсійних є проблема кризи традиційних для західного мислення моделей осмислення як сутності людини, так і тілесних аспектів її буття. Б. Соколов кваліфікує це явище як «кінець матриці новоєвропейського суб'єкта пізнання» [8, с. 178]. Ж. Бодріяр під впливом ідей М. Фуко припускав, що оскільки з розвитком культури визначення «людського» звужується, то в епоху остаточної універсалізації цього концепту всі люди виявляються від нього відмежованими – лишиться тільки поняття «людини», що сягтиме в пустоті [8, с. 119]. Хоча О. Івашина і називає ідею щодо можливості переносу інформації без матеріального носія й отождоження людини з інформацією одним із найстійкіших міфів XXI ст. [9, с. 145], – дедалі частіше й наполегливіше лунають голоси про можливість і навіть необхідність конструювання «нової тілесності» – десекуалізованої, генетично модифікованої і технологічно трансформованої, здатної до самовідтворення шляхом клонування. Якщо тривалий період історії тіло мислилося граничним поняттям, котре відокремлювало природу людини від її історії, природно-біологічний вимір від історико-культурного, – то від кінця XX ст., коли спостерігається стрімке стирання межі між біологічними й соціальними системами у просторі «інформаціоналістського суспільства» (термін М. Кастельса), це розмежування втрачає сенс і актуальність. Навіть імунна система, за словами О. Івашини, уявляється як відкрита і гнучка мережа, що в ній тілесне «зовнішнє» і «внутрішнє» нерозривно між собою взаємопов'язані [9, с. 150].

Висновки. В контексті активної «культурологізації» історичної науки в період становлення нової постнекласичної парадигми в соціогуманітаристиці історико-культурологічне осмислення тілесної проблематики дедалі частіше стає предметом серйозних наукових студій. Антропологічний, соціологічний, гендерний, візуальний, лінгвістичний, матеріальний «повороти» в гуманітарних науках, почергово змінюючи одне одне, а іноді співіснуючи в часі та текстах учених, суттєво вплинули як на історіографію, так і на проблемно-тематичне поле й теоретико-методологічні засади культурології («пострадянський» еквівалент західної соціальної антропології).

Вивчення соціально-культурно-історичних вимірів людської тілесності теж зазнало впливів усіх вище перерахованих «поворотів» – з іншого

боку, соматична тематика завжди становила важливий компонент цих інтелектуально-гносеологічних трансформацій західного соціогуманітарного знання (що й не дивно, з огляду на виняткове онтологічне значення тілесності в історії цивілізації та культури).

В інтелектуальному просторі сучасної гуманітаристики твердження щодо «культурологізації» історіографії органічно співіснують із уявленнями про «історичний поворот» («новий

історизм») у гуманітарних та соціальних науках. З перспективи обох підходів соматична проблематика й надалі посідає дедалі важливіше місце як у сфері культурологічних та антропологічних студій, так і в царині історичної науки, оскільки становить епістемологічно конкурентоспроможну альтернативу постмодерністській дискурсивізації та «текстуалізації» реальності (зведенню її до мовних структур та категорій).

Література

1. Chartier R. Intellectual or Sociocultural History? The French Trajectories / R. Chartier // *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives* / ed. by D. La Capra, S. L. Kaplan. – Cambridge : The Cambridge University Press, 1982. – P. 40–65.
2. Sennett R. *Flesh and Stones: The Body and the City in Western Civilization* / Robert Sennett. – London : W. W. Norton and Company, 1996. – 432 p.
3. Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : Сб. науч. статей / под ред. Е. В. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. – Саратов : Научная книга, 2007. – 426 с.
4. Висьліч Т. Школа «Анналів» та постмодернізм / Т. Висьліч // *Ейдос*. – 2005. – Випуск 1. – С. 164–181.
5. Гаскелл А. Визуальна історія / А. Гаскелл // *Нові перспективи історіописання* / за ред. П. Берка. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 230–268.
6. Гомілко О. Метафізика тілесності: Концепт тіла у філософському дискурсі / О. Гомілко. – К. : Наук. думка, 2001. – 340 с.
7. Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры: материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с.
8. Дьяков А. В. Жан Бодрийяр: Стратегии «радикального мышления» / А. В. Дьяков. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 357 с.
9. Івашина О. Загальна теорія культури / Олександр Івашина. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 215 с.
10. Івашина О. О. Історичний контекст розгляду гуманітарних знань / О. О. Івашина / Національний університет «Києво-Могилянська академія». *Magisterium*. – Вип. 5 : Культурологія. – К. : Стилоз, 2000. – С. 16–21.
11. Квіт С. Масові комунікації : підручник / Сергій Квіт. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 206 с.
12. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / Ірина Колесник // *Ейдос*. – 2005. – Випуск 1. – С. 36–45.
13. Культурологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / упряд. О. І. Погорілий, М. А. Собуцький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 320 с.
14. Ле Гофф Ж. *История тела в средние века* / Жак Ле Гофф, Николя Трюон. – М. : Текст, 2008. – 189 с.
15. Мак-Люен М. Галактика Гуттенберга: становлення людини друкованої книги / Маршал Мак-Люен. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 392 с.
16. Портер Р. Переосмислена історія тіла / Рой Портер // *Нові перспективи історіописання* / за ред. П. Берка. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 285–317.
17. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Лоріна Репіна // *Ейдос*. – 2005. – Випуск 1. – С. 89–106.
18. Тульчинский Г. Л. Слово и тело постмодернизма. От феноменологии невменяемости к метафизике свободы / Г. Л. Тульчинский // *Вопросы философии*. – 1999. – № 10. – С. 35–53.
19. Усманова А. Между искусствознанием и социологией: к вопросу о предмете и методе «визуальных исследований» [Електронний ресурс] / Альмира Усманова. – Режим доступу : <http://www.gender-route.org/articles/feminizm>. – Назва з екрана.
20. Фадеева Л. В. Тело как знак и как смысл / Л. В. Фадеева // *Традиционная культура*. – 2008. – № 1. – С. 132–137.

Y. Potapenko

THE RESEARCH OF THE SOCIAL AND HISTORICAL MEASURING OF HUMAN CORPORALITY IN THE CONTEXT OF “CULTUROLOGIZATION” OF THE HISTORICAL KNOWLEDGE AT THE END OF XX – AT THE BEGINNING OF XXI CENTURIES

In the article the process of “culturologization” of the history science are considered on the modern stage of its development and the role and value of somatic problems in this process turns out. The special attention are spared to the visual aspects of the human corporality.

Keywords: corporality, cultural studies, history science, visual researches, postmodernism.

Матеріал надійшов 02.02.2012